

AGATA RYBIŃSKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID 0000-0002-0272-7532

Modlitewniki żydowskie w języku rosyjskim w XIX wieku — rekonesans badawczy (na podstawie kwerendy w Bibliotece Narodowej w Warszawie)

Jewish prayer books in Russian in the 19th century

— research-reconnaissance (based on the research in the National Library in Warsaw)

Summary: The aim of the article is to draw attention to the existence of Jewish religious literature in the 19th century. The prayer books selected from the resources of the National Library in Warsaw are a testimony to the old multilingualism of Jews in Central and Eastern Europe. However, queries (eg. in libraries) and studies on Jewish religiosity based on preserved prayer books or booklets are still necessary. Texts from the bilingual machzor to the New Year (Warsaw–Vilnius, 1893) are the starting point for cultural analysis, not only of prayers but also of rituals related to this and other Jewish holidays.

Keywords: Cultural analysis, prayers, prayer book, Machsor, Sidur, Tkhines, Tashlich, Jewish holidays, Polish Jews, Russian Jews

Еврейские молитвенники на русском языке в XIX веке

— обзор материала (ресурсы Национальной библиотеки в Варшаве)

Резюме: Целью статьи является обращение внимания на существование еврейской религиозной литературы XIX века. Молитвенники, выбранные из ресурсов Национальной библиотеки в Варшаве, свидетельствуют о многоязычии евреев в тогдашней Центральной и Восточной Европе. Исследования еврейской религиозности, основанные на сохранившихся книгах, необходимы. Тексты двуязычного махзора для *Нового года* (Варшава–Вильнюс, 1893) являются отправной точкой для культурного анализа не только молитв, но и ритуалов, связанных с этим и другими еврейскими праздниками.

Ключевые слова: культурный анализ, молитвы, молитвенник, *махзор*, *сидур*, *тхинес*, *ташлих*, еврейские праздники, польские евреи, русские евреи

Wraz z haskalą — żydowskim oświeceniem, żydowscy postępowcy podjęli problem języków krajów zamieszkania jako potencjalnych języków liturgii i kultu¹. W XIX wieku na terenach niemiecko-

¹ Zwolenników idei oświeceniowych, modernizacji życia i reform religijnych w krajach niemieckojęzycznych nazywano Żydami liberalnymi lub reformowanymi, w języku polskim przyjęło się określenie Żydzi postępowi.

języcznych masowo wydawano modlitewniki w języku niemieckim lub dwujęzyczne hebrajsko-niemieckie — ukazało się kilkadziesiąt tytułów i wydań². Podobnie, choć jednak o zjawisku na mniejszą skalę, można mówić w przypadku modlitewników w języku polskim³. Celem tego artykułu jest przedstawienie wstępnych badań dotyczących modlitewników żydowskich w języku rosyjskim⁴. Kwerenda biblioteczna w Bibliotece Narodowej w Warszawie stanowi etap rekonesansu badawczego, który należy uznać za punkt wyjścia do dalszych badań, również, a może zwłaszcza w bibliotekach krajów rosyjskojęzycznych. Wpierw jednak należy wskazać uwarunkowania historyczno-społeczne oraz sprecyzować przedmiot badań, a więc określić, jakich modlitewników używali Żydzi i Żydówki w XIX wieku.

Uwarunkowania historyczno-społeczne

Pisząc o Żydach rosyjskojęzycznych w XIX wieku czy też na początku wieku XX, należy zaliczyć do nich dawnych mieszkańców terenów dzisiejszych krajów — Rosji, Litwy, Białorusi, Ukrainy oraz tych terenów Polski, które znajdowały się w zaborze rosyjskim. Tu przede wszystkim wzięta będzie pod uwagę spuścizna literacka Żydów Królestwa Polskiego i Litwy na przestrzeni tzw. „długiego wieku XIX”⁵. Warto też przypomnieć, że jeszcze do połowy XX wieku na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej, zwłaszcza w małych miasteczkach, ludność żydowska niejednokrotnie stanowiła znaczną lub przeważającą część mieszkańców. Stąd też jidyszowa nazwa tych miasteczek — sztetle⁶. Cechowała je wielojęzyczność — obok polskiego, rosyjskiego czy rusińskiego żydowscy miesz-

² Zob. A. Rybińska, *Dziewiętnastowieczne modlitewniki Żydówek w językach krajów zamieszkania — stan badań, problemy i perspektywy badawcze*, w: S. Gašiorowski, M. Ruta (red.), *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2017, t. 6, s. 97–110.

³ Zob. A. Rybińska, *Co w XIX wieku czytały pobożne lubelskie Żydówki? Analiza wybranych tekstów kultury*, w: A. Dymmel, S.D. Kotuła (red.), *Czytelnicy — zasoby informacji wiedzy. Tradycja i przemiany w czasach kultury cyfrowej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2017, s. 89–106.

⁴ O jednym z takich modlitewników zob. A. Rybińska, „Kwestia żydowska” w literaturze religijnej. Analiza treści modlitewnika *Machzor le-Jom Kipur*, „Iudaica Russica” 2018, nr 1 (1), s. 5–16.

⁵ O „długim XIX wieku” w szerszym terytorialnie zakresie zob. A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, przeł. M. Wilk, PWN, Warszawa 2014, s. 195. O życiu religijnym i duchowym zob. tamże, s. 55–70; o próbach transformacji i integracji Żydów w latach 1750–1881 zob. tamże, rozdz. 2, s. 73–146. Autor sporadycznie pisze o modlitewnikach, choć nawiązuje do praktyk modlitewnych, np. s. 17, 31, 36, 64, 206, 223, 224, 240. O reformie religijnej więcej w rozdz. 2, np. s. 112.

⁶ O sztetlach oraz o przemianach religijności w miastach i miasteczkach w latach 1750–1914, w tym satyryczny opis sztetla, zob. A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji...*, s. 199–249 (opis sztetla — s. 202).

kańcy używali przede wszystkim języka jidysz — swojego języka wernakularnego, języka codziennej komunikacji⁷. Natomiast kwestia języka kultu była złożona. Językiem ich modlitw i liturgii synagogałnej był przede wszystkim hebrajski, choć prywatną pobożność kobiet cechowało użycie wspomnianego jidysz. Dla nich drukowano zbiory jidyszowych *tchines* (o nich więcej poniżej). Postępowi Żydzi — zwłaszcza w większych ośrodkach — korzystali z modlitewników w języku polskim (także niemieckim) lub dwujęzycznych, np. hebrajsko-polskich i hebrajsko-rosyjskich. Warto więc sprecyzować, jakiego typu były to modlitewniki.

Typologia

W synagogach używano machzorów i sidurów, a więc hebrajskojęzycznych modlitewników zawierających modlitwy do odmawiania w czasie nabożeństw w święta (machzory) i w soboty oraz dni powszednie (sidury)⁸. Jak wspomniano, w XIX wieku popularne były też wersje dwujęzyczne, hebrajsko-niemieckie czy hebrajsko-polskie. Korzystali z nich zarówno (i przede wszystkim) mężczyźni, jak i kobiety. Warto zauważyć, że polskojęzyczni badacze kultury i literatury żydowskiej nie zajmowali się tym gatunkiem, znacznie więcej publikacji ukazało się w języku angielskim i niemieckim⁹.

Kolejnym ważnym gatunkiem były wspomniane powyżej *tchines*. To określenie modlitw w języku jidysz o charakterze błagalnym (liczba mnoga od hebr. *tchina* — błaganie, prośba)¹⁰, jak i ich zbiorów — kilku lub kilkunastu najczęściej broszurowych wydań na papierze słabej jakości. Niejednokrotnie dodawano je do modlitewników hebrajskojęzycznych i oprawiano w jednym poszytcie. Korzystały z nich przede wszystkim kobiety, choć zapewne i mężczyźni mniej biegli w języku hebrajskim (lub w ogóle go nieznający). Jak pisze Chone Shmeruk, „w XVI wieku dodano do

⁷ Zob. A.M. Glaser, *Jews and Ukrainians in Russia's Literary Borderlands. From the Shtetl Fair to the Petersburg Bookshop*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois 2012, s. XIII–XVIII, 3–23. We wstępie oraz rozdziale 1. autorka przedstawia uwarunkowania historyczno-społeczne oraz tło wielokulturowości i wielojęzyczności dziewiętnastowiecznej Ukrainy. Nie analizuje jednak literatury religijnej.

⁸ Zob. M. Bendowska, hasło *Machzor*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/machzor> [3.01.2019]; teżże, hasło *Sid(d)ur*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, [http://www.jhi.pl/psj/sid\(d\)ur](http://www.jhi.pl/psj/sid(d)ur) [3.01.2019].

⁹ Zob. J.J. Petuchowski, *Prayerbook Reform in Europe. The Liturgy of European Liberal and Reform Judaism*, World Union for Progressive Judaism, New York 1968.

¹⁰ Zob. R. Żebrowski, hasło *T(e)china*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, [http://www.jhi.pl/psj/t\(e\)china](http://www.jhi.pl/psj/t(e)china) [3.01.2019].

obowiązkowej liturgii modlitwy-prośby *tchines*, które odmawiano po porannym nabożeństwie (*szachrit*) w synagodze¹¹. Jest to gatunek wielokrotnie już analizowany przez przedstawicieli studiów żydowskich¹², także w kontekście badań feminologicznych czy genderowych¹³, choć rzadziej przez polskich badaczy¹⁴.

W historii literatury żydowskiej wyodrębnił się również gatunek modlitewników drukowanych po niemiecku, ale z użyciem czcionki hebrajskiej czy jidyszowej¹⁵. Na kolejnym etapie akulturacji językowej publikowano modlitewniki w językach kraju z użyciem alfabetu łaćnińskiego¹⁶. Były to zarówno niemieckie *Gebetbücher*¹⁷, jak i polskojęzyczne modlitewniki, książki czy książeczki do nabożeństw. Po nie sięgali przede wszystkim akulturowani, postępowi Żydzi, zwolennicy idei oświeceniowych, reformy judaizmu, modernizacji życia codziennego oraz integracji z nieżydowskimi mieszkańcami (z tego względu zwani też integracjonistami)¹⁸.

Przez cały wiek XIX, praktycznie do holokaustu, równolegle używane były modlitewniki hebrajskojęzyczne oraz jidyszowe.

¹¹ Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz. Zarys*, M. Adamczyk-Garbowska, E. Prokop-Janiec (red.), Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 2007, wyd. 2, s. 26.

¹² Dodam też, że wyżej wspomniane pierwsze wydanie *Historii literatury jidysz* Shmeruka w języku polskim ukazało się w 1992; o *tchines* pisze on na s. 26–28. Zob. też: Sh. Niger, *Yiddish Literature and the Female Reader*, w: J. R. Baskin (red.), *Women of the Word. Jewish Women and Jewish Writing*, Wayne State University Press, Detroit 1994, s. 70–90; I. Zinberg, *A History of Jewish Literature. Old Yiddish literature from its origins to the Haskalah period*, przeł. B. Martin, v. 7, Press of Case Western Reserve University, Cleveland 1975, s. 229–260; Ch. Weissler, *Voices of the Matriarchs. Listing to the Prayers of early modern Jewish Women*, Beacon Press, Boston 1998; *Seyder Tkhnies: The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*, przeł. D. Kay, The Jewish Publication Society, Philadelphia 2004 / 5764.

¹³ Np. Ch. Weissler, *Prayers in Yiddish and the Religious World of Ashkenazic Women*, w: J.R. Baskin (red.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Wayne State University Press, Detroit 1991, s. 159–180; I. Parush, *Reading Jewish Women. Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*, przeł. S. Sternberg, Brandeis University Press, Waltham–Hanover–London 2004.

¹⁴ Zob. A. Rybińska, *Czy wrocławskie Żydówki w XIX wieku odmawiały Tchines?*, w: J. Lisek (red.), *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010, s. 177–203; A. Jakimyszyn, *Dziecko jako temat XVIII i XIX-wiecznych tchines*, w: A. Jeziorkowska-Polakowska, A. Karczewska (red.), *Żydowskie dziecko*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2013, s. 41–51; tejsze, *Modlitwy dla kobiet (tchines) i ich obecność w piśmiennictwie etnografów (folklorystów) żydowskich przed 1939 rokiem*, „Etnografia Nowa” 2016, nr 7–8, s. 387–399; J. Lisek, *Kolisze – głos kobiet w poezji jidysz (od XVI w. do 1939 r.)*, *Pogranicze, Sejny* 2018, s. 26, 28, 53 (i na wielu dalszych stronach).

¹⁵ Pisałam o tym w artykule *Wyzwania akulturacji. Na przykładzie Stunden der Andacht Fanny Neudy*, „Annales UMCS. Sectio FF” 2015, s. 201–213.

¹⁶ Zob. J.J. Petuchowski, *Prayerbook Reform in Europe...*; B. Kratz-Ritter, *Für „fromme Zionstöchter” und „gebildete Frauenzimmer”. Andachtsliteratur für deutsch-jüdische Frauen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Hildesheim 1995. Por. też: A. Lavie (red.), *A Jewish Woman Prayer Book*, Spiegel & Grau, New York 2008.

¹⁷ Stosowano różne niemieckie (pod)tytuły: *Gebetbuch*, *Andachtsbuch*, *Stunden der Andacht*, i inne. Por. J.J. Petuchowski, *Prayerbook Reform in Europe...*; B. Kratz-Ritter, *Für „fromme Zionstöchter” und „gebildete Frauenzimmer”...*

¹⁸ Zob. A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji...*, s. 184.

Najprawdopodobniej to one właśnie dominowały w użytku liturgicznym. Modlitwy synagogalne były w języku hebrajskim, więc zapewne w synagogach rzadziej korzystano z modlitewników tylko w języku kraju zamieszkania¹⁹. W liturgii używano raczej tych dwujęzycznych. Z moich dotychczasowych badań wynika, że w przypadku modlitewników dla kobiet liczne były publikacje modlitw w języku niemieckim (kilkadziesiąt wydań i tytułów)²⁰, znacznie mniej jest w języku polskim (dwa tytuły)²¹. Jak dotąd natrafiłam tylko na dwujęzyczne żydowskie książki do nabożeństw wydane z wykorzystaniem języka rosyjskiego (w różnym stopniu, niekiedy jest to tylko stopka redakcyjna). Warto więc postawić pytanie, choć jeszcze bez udzielenia na nie odpowiedzi, dlaczego? Czy w XIX wieku w ogóle był wydany rosyjskojęzyczny modlitewnik tylko w tym języku i nie zachował się, czy jednak spoczywa w jakimś bibliotecznym magazynie i czeka na odkrycie, analizę i opracowanie? Z pewnością wydawane były dwujęzyczne machzory i sidury (hebrajsko-rosyjskie), choć to nie było zjawisko tak masowe, jak w przypadku niemieckojęzycznych Żydów. Warto więc podejmować kwerendy biblioteczne, aby opisać zjawisko użytkowania języka rosyjskiego w żydowskim kulcie synagogalnym i w pobożności prywatnej, na ile tylko umożliwią to zachowane źródła²². I o nich więcej poniżej.

Typologia, oprócz religii i języka, stanowiła zasadnicze kryterium w kwerendach bibliotecznych. Jednakże nie wszystkie wyszukiwarki internetowe uwzględniały język hebrajski czy jidysz — na ogół język rosyjski. Wyniki nie były jednak satysfakcjonujące — tylko niewiele modlitewników żydowskich znalazło się wśród

¹⁹ Analiza inwentarzy testamentowych z Lublina wykazała, że w domowych księgozbiorach znajdowały się przede wszystkim książki (i modlitewniki) hebrajskojęzyczne i jidyszowe. Por. A. Dymmel, *Księgozbiory domowe w Lublinie w pierwszej połowie XIX wieku*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013; A. Rybińska, *Co w XIX wieku czytały pobożne lubelskie Żydówki?*...

²⁰ A. Rybińska, *Dziewiętnastowieczne modlitewniki Żydówek w językach krajów zamieszkania...*, s. 100–101, 103–104.

²¹ Np. warszawskie modlitewniki Jakuba Elsenberga (Warszawa 1855) czy Rozalii Saulsonowej (Warszawa 1861). Zob. A. Rybińska, *Jakuba Elsenberga obraz Boga, ludzi i świata — interpretacja „Książki do modlitwy dla pożytku niewiast wyznania mojżeszowego”*, w: A. Luboń, J. Gościńska, M. Karpińska (red.), *Literackie obrazy świata. Sfery kreacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016, s. 23–39. W druku są artykuły o ww. modlitewniku Saulsonowej, *Techynoth. Modlitwy dla Polek wyznania mojżeszowego*. O autorce i jej twórczości, zob. A. Rybińska, *Rozalia Saulsonowa — pomiędzy kulturą żydowską, niemiecką i polską*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2016, nr 1 (257), s. 103–122.

²² Jeden z modlitewników, jak już zaznaczono powyżej, omówiłam w „Iudaica Russica” 2018, nr 1 (1), s. 5–16, czyli *מהזור ליום כפור (Machzor le-Jom Kipur meturgam be-laszon Russia me-et Mosze ben raw Jakob Goldsztajn, chelek szeni) גאָלדשטיין חלק שני יעקב מאת רוסיא מאת משהב"ר יעקב גאָלדשטיין חלק שני* Молитвы на день отпущения. Еврейский текст съ дословнымъ русскимъ переводомъ и объяснительнымъ примъчаниями М.Я. Гольдштейна. Съ изданія 1897 г. Безъ перемънь. Часть II. Молитвы изъ Сидура переведены А.Л. Волець. Вильна. Типографія Вдовы и братьевъ Ромъ, 1899.

książek do nabożeństw w tym języku. Niewątpliwie konieczne są dalsze poszukiwania. W oparciu o wstępną kwerendę wnioskuje, że modlitewniki żydowskie wyłącznie w języku rosyjskim nie zachowały się (o ile w ogóle takie publikowano). Dwujęzyczne wydania z pewnością nie stanowiły tak masowego zjawiska jak na terenach niemieckojęzycznych. O jakich zatem modlitewnikach mowa, przedstawię na przykładzie zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Wybrane modlitewniki żydowskie ze zbiorów Biblioteki Narodowej

Jak już zaznaczono powyżej, religia oraz język wydania to zasadnicze kryteria zastosowane w trakcie kwerendy bibliotecznej. Szczególnie interesujące w kontekście tematu artykułu są te, w których w opisie bibliograficznym zaznaczono wykorzystanie rosyjskiej czcionki. W Bibliotece Narodowej w Warszawie były to jednak przede wszystkim modlitewniki hebrajskie.

Na stronie tytułowej kilku z nich odnotowano czcionką rosyjską podstawowe informacje: transkrybowano na rosyjski tytuły, podawano informacje o autorze, miejscu i roku wydania oraz cenzorskie imprimatur. I tak np. z 1855 roku pochodzi modlitewnik zatytułowany *Tikun lejl Szewuot we-Hoszana Raba...*²³, który wydrukowano w języku hebrajskim w Warszawie²⁴. Po rosyjsku umieszczono informacje u dołu strony tytułowej: „Тикунъ лель шевуотъ вегошана раба т.е. Молитвы совершаемыя на канунѣ Праздника Шавуотъ и Гошана Раба”. Tytuł, jak i jego transkrypcja wskazują na noc przed świętem Szawuot (Święto Tygodni)²⁵, w czasie której czuвано modlitewnie w synagogach (to późniejszy zwyczaj, wprowadzony w XVI w. przez kabalistę Icchaka Lu-

²³ *Tikun lejl Szewuot we-Hoszana Raba... Тикунъ лель шевуотъ вегошана раба т.е. Молитвы совершаемыя на канунѣ Праздника Шавуотъ и Гошана Раба*, Warsze/Warszawa 1855 [BN, sygn. II 1.401.432]. W tym przypadku oraz w innych tytułach i terminach hebrajskich stosuję transkrypcję uproszczoną a także, zgodnie z zasadami redaktorów czasopisma, tytuły rosyjskie zapisuję cyrylicą. Hebr. *tikun* oznacza naprawę, poprawę. *Nota bene*, jest to termin kabalistyczny. Por. B. Kos, hasło *Tik(k)un*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, [http://www.jhi.pl/psj/tik\(k\)un](http://www.jhi.pl/psj/tik(k)un) [3.01.2019]. Drugi termin — *lejl*, od hebr. *lajla* — noc, a więc noc przed Świętem Tygodni. Zob. też M. Bendowska, hasło *Tikun lejl Szewuot*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, [http://www.jhi.pl/psj/tik\(k\)un_lejl_Szewuot](http://www.jhi.pl/psj/tik(k)un_lejl_Szewuot) [3.01.2019].

²⁴ Z odrębnej adnotacji wiadomo, że właściciel mieszkał w Warszawie na ul. Grzybów 17 (może: Grzybowa, Rembertów?).

²⁵ Święto Tygodni jest świętem sprawowanym pięćdziesiąt dni po Passze, kiedy świętuje się nadanie Tory — Prawa (Dziesięciu Przykazań) na Górze Synaj. Zob. M. Bendowska, Zofia Borzymińska, hasło *Szawuot*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/Szawuot> [3.01.2019].

rię), a także na ostatni dzień jesiennego święta Sukkot — *Hoszana Raba* (to podobnie noc czuwania)²⁶. W tym modlitewniku to jedyny tekst w języku rosyjskim, nie licząc wspomnianej wyżej adnotacji cenzora²⁷. Zasadniczo jest to więc modlitewnik w języku hebrajskim, a nie dwujęzyczny, na co wskazuje opis bibliograficzny. Nie inaczej jest z kolejnymi dwoma sidurami.

Z 1897 roku pochodzą dwa modlitewniki hebrajskie, w których na stronie tytułowej odnajdujemy rosyjską inskrypcję. Pierwszy z nich to wydany we Lwowie modlitewnik *Keter tefila (im) bejt Rachel...* [z hebr. Korona modlitwy (z) Domem Racheli]²⁸. Rosyjski tytuł stanowi objaśnienie przeznaczenia zbioru: Сидоръ тефило т.е. порядокъ молитвъ на весь годъ²⁹. Istotnie, *sidur* to z hebrajskiego porządek. Warto zauważyć jednak, że brakuje początku tytułu: *Korona modlitwy*³⁰ (z) *Domem Racheli*³¹. Ciekawy jest ten drugi tytuł, gdyż postać kobiety, pramatki Racheli, nie występuje często w tytułach modlitewników³². Zagadnienie tytułatury warto podjąć w innym, komparatystycznym opracowaniu. Warto jednak dodać, o czym wielokrotnie pisała Joanna Lisek, że w tradycji żydowskiej Rachelę uznaje się za patronkę skutecznej modlitwy kobiet, np. brzemiennych i wspomożycielkę rodzących³³. W tym przypadku są to jednak dwa odrębne

²⁶ *Hoszana Raba* (z hebr.) — wielka hosanna, albo też wielkie zbawienie, jest to nazwa siódmego, ostatniego dnia Sukkot (Święta Namiotów). Icchak Luria wprowadził w XVI wieku zwyczaj czuwania w noc tego święta. Zob. M. Bendowska, hasło *Hoszana Raba*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, http://www.jhi.pl/psj/Hoszana_Raba [3.01.2019].

²⁷ Z 30 września 1854 roku, w Wilnie.

²⁸ *Keter tefila (im) bejt Rachel we-likuti Cwi. Derech ha-chajim u-tikunej Szabat we-or chadasz al ha-tefila...* Lemberg: [bi-defus: druk] Pesil Balaban, 1897 [BN, sygn. 1.465.982 A]. Na stronie tytułowej modlitewnika (po hebrajsku i rosyjsku) po tytule *Keter tefila* nie występuje spójnik *im* (z), lecz następują słowa *bejt Rachel*. Ponadto, w zapisie alfabetem hebrajskim wskazano poprawną formę żeńską: pani Pesil Balaban, po rosyjsku pan Pesil Balaban. Pesil była żoną, a potem wdową po wydawcy Abrahamie Bałabanie. Na kolejnej stronie (w całości po hebrajsku) jest już spójnik *im* (z), a więc następujący tytuł: *Keter tefila im bejt Rachel...* Jak zaznaczono powyżej, okładka jest opieczętowana nazwiskiem właściciela (alfabetem łacińskim i hebrajskim): H[erman]. W. Sonschein.

²⁹ Czcionką rosyjską podano powyższe miejsce i rok druku oraz nazwisko właściciela drukarni.

³⁰ *Keter* (korona), a raczej korony, pojawiają się w talmudycznym traktacie *Pirke Awot*. *Keter tefila* (Korona modlitwy) to częsty tytuł modlitewników, np. *Keter tefila bejt Rachel we-likuti Cwi...* Сидоръ тефило, Lemberg 1897. Hebr. *likutim* to dzieła zebrane, w tym przypadku dalej podano imię Cwi. Hebr. *likut* to także kompilacja.

³¹ Rachela, córka Labana, siostra Lei, żona Jakuba/Izraela, matriarchini. Według Biblii Lea i Rachela „zbudowały dom Izraela” (Rut 4,11). Zob. Z. Borzymińska, hasło *Rachela*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/Rachela> [3.01.2019]. *Nota bene*, tu hebr. *bejt Rachel* — dom Racheli.

³² Wśród niemieckojęzycznych modlitewników częste było określenie *Bejt Jaakow* — dom Jakuba (por. powyższe: dom Izraela). *Bejt Jaakow* w tradycji żydowskiej (biblijnej, ale i pooświeceniowej) odnosi się do kobiet i babańca, a więc przestrzeni kobiet.

³³ J. Lisek, *Kol isze* — *głos kobiet w poezji jidysz...*, s. 109, 115, 399, 562, 566. Autorka wspomina również tradycyjny zwyczaj pielgrzymowania Żydówek do grobu Racheli. Tamże, s. 546.

teksty zebrane w jednym poszycie: pierwszy: *Keter tefila* i drugi: *Bejt Rachel*. Ten dość gruby poszyt opatrzone jest ponadto pieczętką właściciela — H.[ermana] W. Sonscheina, nie należał więc do kobiety.

Kolejny przykład modlitewnika to *Seder slichot* (Warszawa 1897)³⁴, a więc zbiór modlitw przebłagalnych, pokutnych, odmawianych przed Nowym Rokiem (*Rosz ha-Szana*)³⁵, w wigilię Nowego Roku (*Erew Rosz ha-Szana*), w dzień postu Gedalji (*Com Gedalja*), a także slichot na szabat oraz w dni od drugiego do piątego dnia tygodnia (*slichot* powinny być odmawiane przez co najmniej cztery dni)³⁶. Hebrajski termin *slicha* oznacza słowo przepraszam, także przebaczenie, jest nazwą modlitwy przebłagalnej, a *slichot* to liczba mnoga (w jidysz wymawiane jako *sliches*). Wyjaśnienie o przebłagalnym charakterze modlitw podano również w rosyjskojęzycznej stopce: „Седець селихоть т.е. Молитвы на отпушение грѣховъ. Збiоръ zawiera tylko modlitwy hebrajskojęzyczne”.

Inny przykład, również z hebrajskimi tekstami, to *sidur* wydany w 1911 roku w Wilnie w słynnej drukarni wdowy i braci Rommów: *Sidur. Seder ha-awoda nusach aszkenazi*³⁷. Na stronie tytułowej umieszczono rosyjskojęzyczną adnotację: „Седець гоавейдо. Молитвенникъ”, oraz wskazano ww. miejsce i rok druku.

Dwa lata później, również w Wilnie, ukazał się modlitewnik, któremu należy poświęcić więcej uwagi z tego względu, że jest to *Machzor* w całości dwujęzyczny.

³⁴ Np. *Seder slichot ke-minhag polin lita we-rajsn*, Warsze: Fajwel Munk [tu w transkrypcji uproszczonej], Седець селихоть т.е. Молитвы на отпушение грѣховъ, Варшава [brak wydawcy, 1897; BN, sygn. 216.967]. Wiadomo, że modlitewnik ten był dostępny w księgarniach Fajwela Munka w Warszawie i w Łodzi. Istotne jest wskazanie w hebrajskim tytule modlitw według zwyczaju, jak w Polsce (Polin), na Litwie (Lita) i w Rosji (Rusja). Przypomnę tylko: *seder* – z hebr. porządek. Pieczętka na stronie tytułowej wskazuje, że egzemplarz był darem pośmiertnym Alojzego Władysława Strzembosza (1875 Warszawa — 1917 Paryż) — bibliotekarza Biblioteki Polskiej w Paryżu, kolekcjonera i bibliofila.

³⁵ W miesiącu *elul*, a dokładniej przez siedem dni przed Nowym Rokiem. Miesiąc *elul* według kalendarza żydowskiego przypada około sierpnia/września.

³⁶ Żydzi sefardyjscy odmawiają *slichot* przez cały miesiąc *elul*. Ponadto „Większość żydowskich wspólnot kontynuuje recytowanie *Slichot* poprzez Dziesięć Dni Skruchy (dni pomiędzy Rosz Haszana a Jom Kippur)”. *Slichot*, <https://chabad.org.pl/slichot/> [4.01.2019].

³⁷ *Sidur. Seder ha-Awoda nusach aszkenazi*, Wilne: [Wdowa i bracia Romm] א"ערת [5]671, czyli rok 1911]. Strona przedtytułowa z grafiką Mosze Bar Jehudy Lejba Majmona (przedstawiającą orła, tygrysa, lwa i jelenia, księgę oraz motyw kwiatowy). Na stronie tytułowej widnieje nieco inny tytuł oraz stopka: *Seder ha-Awoda tefilot Israel ke-chol ha-szana nusach aszkenazi*, [...] Седець гоавейдо. Молитвенникъ, Вильна: Тип. „вдова и бр. Роммъ”, 1911 [BN, sygn. 328.481]. Druk w słynnej drukarni [Debory] wdowy [po Dawidzie Rommie] i braci Rommów. Zob. R. Żebrowski, hasło *Rom[m]ów rodzina i wydawnictwo*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, [http://www.jhi.pl/psj/Rom\(m\)ow_rodzina_i_wydawnictwo](http://www.jhi.pl/psj/Rom(m)ow_rodzina_i_wydawnictwo) [3.01.2019].

Machzor le-jom riszon shel Rosz ha-Szana **(Wilno–Warszawa 1913)³⁸**

Nierozcięte karty modlitewnika świadczą, że nie był używany, być może stanowił egzemplarz obowiązkowy oddany do biblioteki³⁹. Posiada jednak piękną, twardą oprawę z wytłoczonymi pozłocionymi motywami roślinnymi oraz dwujęzycznym tytułem⁴⁰.

Przeznaczony był do użytku w święto Nowego Roku, na co wskazuje tytuł: *Machzor le-jom riszon shel Rosz ha-Szana*. *Machzor* używano i używa się w synagogach w dni świąteczne. *Rosz ha-Szana* to wspomniany Nowy Rok. Określenie czasu — hebrajskie *jom riszon* (dzień pierwszy) — precyzuje, że chodzi o pierwszy dzień święta. W Polsce Żydzi obchodzili Nowy Rok przez dwa dni miesiąca — 1 i 2 *tiszri*⁴¹. Zgodnie z tytułem mamy więc do czytania z modlitewnikiem na pierwszy dzień tego święta. Rosyjskie tłumaczenie odbiega nieco od hebrajskiego oryginału: Молитвы Евреев на I^{бѣ} день Новолѣтя для толка „ашкеназъ”, wskazując Żydów jako użytkowników i uczestników kultu. W obu wersjach językowych umieszczono cytaty z *Midrasz Rabba*, 36, a więc z tzw. Wielkiego Komentarza, tekstu komentującego Pięcioksiąg⁴².

W hebrajskim podtytule zaznaczono *nusach aszkenaz*. *Nusach* to „synonim słowa *minhag*”, jest więc terminem, jak czytamy w *Polskim Słowniku Judaistycznym*, „odnoszącym się do różnych rytów liturgicznych i modlitewnych, stosowanych przez większe społeczności żydowskie”⁴³. *Nusach aszkenaz* to „(styl aszkenazyjski), ukształtowany w średniowieczu w Nadrenii, potem przeniesiony do Europy Wschodniej i Środkowej; jego odmianą jest *minhag polin* (ryt polski)”⁴⁴. Hebrajski podtytuł zawiera też informację o „*targum rusi*”⁴⁵, a więc o przekładzie na rosyjski, dokonany przez

³⁸ W katalogu BN transliteracja: *Mahzor le-yom risho' n shel Ro'sh ha-Shanah: nusah 'ashkenaz: 'im targum russi*. Tłum. Pass, Emmanuel, A.; Piroshnikoff, Isaac (1859–1933). [5]673 1913. Inny tytuł: *Molitivy Evreev na 1–vyj den' Novolėtia; Vilna, „Yehudiyah”*. Novoe ispr. izd. [BN, sygn. 1.576.857].

³⁹ To zresztą nie jedyny egzemplarz tego modlitewnika.

⁴⁰ 380 stron tekstu wymagało chyba twardej oprawy.

⁴¹ Święto zwano również Świętem Trąbek ze względu na używanie szofarów — rogów baranich i rytualne trąbienie. Pierwszy dzień Nowego Roku rozpoczynał *Jamim noraim*, a więc tzw. straszne dni, 1–10 dni *tiszri*. Zob. [Z. Borzymińska], *Rosz ha-Szana*, [online hasło bez nazwiska autorki] *Polski Słownik Judaistyczny*, http://www.jhi.pl/psj/Rosz_ha-Szana [3.01.2019].

⁴² A dokładnie, to komentarz do Pięcioksięgu oraz Pięciu Zwojów (Pięciu Megillot). Dzieło powstało na przestrzeni III–XIII wieku, a więc miało wielu autorów. Por. Z. Borzymińska, hasło *Midrasz Raba*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, http://www.jhi.pl/psj/Midrasz_Raba [3.01.2019].

⁴³ R. Żebrowski, hasło *nusach*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/nusach> [3.01.2019].

⁴⁴ Tamże. Zob. też: P. Fijałkowski, hasło *Aszkenazyjczycy*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/Aszkenazyjczycy> [3.01.2019]. Drugi ważny *nusach* to *sefardi*, związany z Żydami sefardyjskimi, stosowali go również chasydzi polscy!

⁴⁵ Z hebr. *targum* — tłumaczenie, por. czasownik *letargem* — tłumaczyć, przekładać.

dwóch tłumaczy. Informację o nich podano również na następnej stronie (alfabetem rosyjskim) — byli to Icchak I. Pirożnikow⁴⁶ i Emanuel A. Pass⁴⁷. Wilno jako miejsce wydania oraz rok zapisano w pierw alfabetem hebrajskim i według kalendarza żydowskiego: תרט"ג (5673, a więc 1913). Ponadto wskazano miejsce, gdzie można kupić modlitewnik — w wydawnictwie „Jehudit” (*Hocaaat Jehudit*) — nie tylko w Wilnie, ale i w Warszawie. Rosyjska strona tytułowa zawiera informację, że jest to nowe, poprawione wydanie oraz widnieje tam nazwa drukarni Rozenkranca i Szrifzczera w Wilnie, nie odnotowano jednak roku pierwszego wydania.

Tekst hebrajski został przetłumaczony na język rosyjski i na ogół zastosowano układ modlitw w dwóch kolumnach. Na początku modlitw po rosyjsku podano jednak pierwszy wyraz modlitwy hebrajskiej (pełniący najczęściej rolę tytułu, wskazujący też na gatunek, np. *Baruch* (*Baruch atta Adonaj* — błogosławieństwo). Tego typu teksty uznają za potencjalne źródło do badań językowego obrazu świata, zwłaszcza obrazu Boga, aniołów i człowieka (Żydów, Żydówek — ludu Izraela)⁴⁸. Dla językoznawców i literaturoznawców mogą stanowić punkt wyjścia do analiz porównawczych. Dla kulturoznawców, religioznawców i przedstawicieli studiów żydowskich są źródłem wiedzy o kulcie — sposobach sprawowania liturgii synagoidalnej, a także o indywidualnych i zbiorowych praktykach oraz obrzędach i zwyczajach świątecznych.

I tak na przykład na początku modlitewnika (s. 1) znajduje się błogosławieństwo towarzyszące obrzędowi zapalenia świec — hebr. *hadlakat ha-nerot* — świece zapala się na rozpoczęcie szabatu i świąt. W tym, jak i w innych przypadkach poprzedza je rosyjskojęzyczne wprowadzenie (objaśnienie znaczenia rytuału). Dopiero po nim następują modlitwy na rozpoczęcie szabatu (*Kabalat Szabat*, s. 2–3)⁴⁹, modlitwa wieczorna na Nowy Rok (*Maariv le-Rosz ha-Szana*, s. 4–30). Tekst hebrajski zawsze jest z wokali-

⁴⁶ Icchak Izrael Pirożnikow (1859 Konstantynogród – 1933 Nowy Jork), muzyk, skrzypek, kapelmistrz, pedagog, wydawca. Absolwent Instytutu Muzycznego w Warszawie. Od 1881 pracował w Wileńskim Żydowskim Instytucie Nauczycielskim, gdzie prowadził chór i orkiestrę. W 1900 roku, po utracie posady nauczyciela i kapelmistrza, otworzył wydawnictwo i drukarnię żydowską w Wilnie. W 1912 wyemigrował do Stanów Zjednoczonych. Zob. *Pirożnikow Izrael*, <https://sztetl.org/pl/biogramy/3513-piroznikow-izrael> [3.01.2019]. Por. L.T. Błaszczuk, *Żydzi w kulturze muzycznej ziem polskich w XIX i XX wieku. Słownik biograficzny*, Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, Warszawa 2014, s. 198. Warto zwrócić uwagę, że tłumaczenie powstało przed otwarciem własnego wydawnictwa i drukarni.

⁴⁷ O drugim tłumaczu — Emanuelu A. Passie — nie znalazłam żadnych informacji.

⁴⁸ Jak dotąd niewiele jest publikacji na ten temat. Chrześcijańskie modlitewniki analizowała E. Pieciul-Karmińska, *Językowy obraz Boga i świata. O przekładzie teologii niemieckiej na język polski*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2007.

⁴⁹ W tym psalmy z podanymi numerami rzymskimi w wersji rosyjskojęzycznej. Wskazywano też sposób odmawiania modlitwy, np. kantor, cicho (w nawiasach), w sobotę, na zakończenie soboty i inne.

zacją, niekiedy wydrukowany większym drukiem (np. początek modlitwy *Szma Israel* — Słuchaj, Izraelu!)⁵⁰. Wiadomo też, które modlitwy odmawiał *chazan* — kantor, a które np. po cichu uczestnicy nabożeństwa. Warto dodać, że na początku modlitewnika nie przetłumaczono hebrajskiego tytułu modlitwy *Kadisz szalem* (Kadisz pełny, s. 25)⁵¹, takie tłumaczenie jest na następnych stronach — w przypadku kadiszu sierocego — *Kadisz jatom* — Кадишь для сиротъ (s. 29, 344, 378). Zofia Borzymińska i Rafał Żebrowski podają, że modlitwy te w Rosz ha-Szana i dni świąteczne miały specjalne melodie⁵².

Po *Maariw*, czyli nabożeństwie wieczornym, następnego dnia⁵³ sprawowano *Minchę*, czyli modlitwę popołudniową (s. 31–34), ponadto modlitwę poranną – *Szacharit le-Rosz ha-Szana* (s. 35 i nast.). Warto dodać, że zawiera ona hymn – wyznanie wiary według tzw. 13 artykułów wiary (dogmatów, jak zapisano po rosyjsku), opracowanych według Majmonidesa (s. 39–40). W kontekście genologicznym, oprócz błogosławieństw, po raz kolejny mamy hymn, tym razem: *Adon olam* (Pan świata / wszechświata, s. 38). W wersji rosyjskiej to utwór wierszowany (pięć zwrotek cztero wersowych o rymie a'b'a'c' a'b'c'b'). Na nabożeństwo składały się np. wezwania (aklamacje, np. O, Boże nasz!), modlitwy prośby, błogosławieństwa i pieśni, np. psalmy, podobnie też występują one w czasie *Szacharit* (np. Ps 30, 19, 34, 90, 91, 135, 136, 33, 92, 93, 145–150). Warto dodać, że w większości są to pieśni uwielbienia Boga. Błagalna modlitwa – w pierwszy dzień Rosz ha-Szana – zaczyna się od wezwania Boga – Króla (hebr. *ha-Melech*, ros. *O, Car!*) zasiadającego na tronie (s. 109). Obraz Boga — króla i władcy, sędziego zasiadającego na tronie — należy do poetyki tekstów liturgicznych Nowego Roku, podobnie jak kolejnych dni (tzw. *Jamim no-rait* – strasznych dni), aż po Dzień Pojednania (Jom Kipur). Król to jednak *Król nasz – Ojciec nasz*. To wezwanie wielokrotnie (jak w litanii) powtarza się w modlitwie *Awinu Malkenu* (z hebr. *Ojciec nasz, królu nasz*, s. 165–170; 374–375). Typowy, powtarzający się motyw, to motyw księgi życia (*Sefer ha-Chajim*, s. 147), do której

⁵⁰ Wraz z siglami biblijnymi w przypisie (dalej już bez sigli, s. 53). W przypadku Biblii podawane są hebrajskie nazwy w rosyjskiej transkrypcji, np. *Szemat* 50 (s. 55, 128, 176).

⁵¹ Podobnie brakuje tłumaczenia hebr. *Kadisz deraban* (s. 64, 341). Zob. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, hasło *Kadysz*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, [http://www.jhi.pl/psj/Kadysz_\(Kadisz\)](http://www.jhi.pl/psj/Kadysz_(Kadisz)) [4.01.2019]. Autorzy zwracają uwagę na kilka wersji kadiszu, w tym *Chaci Kadisz* (Pół-kadisz), *Kadisz Szalem* (Pełny Kadisz) i powyżej wspomniane *Kadisz de-Raban* (Kadisz Naszych Mistrzów) oraz *Kadisz Jatom* (Kadisz Sierot).

⁵² Tamże.

⁵³ Wg kalendarza nieżydowskiego jest to o poranku dnia następnego, a według kalendarza żydowskiego dzień zaczyna się o zmierzchu — stąd nabożeństwo wieczorne (*Maariw* w wigilię święta), a następnego dnia *Mincha* — modlitwa popołudniowa.

Bóg wpisuje wybranych – przeznaczonych na rok życia w zdrowiu i błogosławieństwie.

W Nowy Rok, jak wskazuje nazwa Święto Trąbek, dmie się w szofar — róg zwierzęcy (zwłaszcza barani)⁵⁴. Do nakazów prawa religijnego należy ich wysłuchanie. Dęciu w szofar (*Tekijat szofar*, s. 215–225) towarzyszą modlitwy (np. Ps 47, 24, 29) i błogosławieństwa. Psalmi stanowią też część kolejnej, dodatkowej modlitwy — *Musaf* — w Nowy Rok (s. 226 i nast.) Wówczas od-mawia się Ps 150. W modlitwie tej powracają ważne w kontekście sądu Bożego nakazy: *tszuwa* — pokuta, *tfila* — modlitwa i *cedaka* — jałmużna (s. 268). Sposób, w jaki obraz Boga odzwierciedlają modlitwy w zależności od święta i używanych w tym czasie rodzajów modlitewników, to kolejne ciekawe zagadnienia do analizy porównawczej⁵⁵. *Szacharit*, a więc modlitwa poranna w Nowy Rok, zawiera błogosławieństwo kapłanów (hebr. *birkat kohanim*, s. 326), a więc potomków Aarona. Powtórzone zostaje też błaganie, by Bóg zapisał na dobre życie wszystkich synów Przymierza (s. 328)⁵⁶.

Wracając do struktury machzoru, na ogół zachowane zostały proporcje — ilość tekstu hebrajskiego nie różni się od rosyjskiego⁵⁷. Podobnie jak w innych modlitewnikach, jak już wspomniano, podaje się w wersji rosyjskojęzycznej pierwszy wyraz hebrajski rozpoczynający modlitwę (też w roli tytułu). Niekiedy ma on formę dialogu, czy raczej dwugłosu kantora i zgromadzonych (np. s. 154–177), innym razem kantor modli się głośno, a zgromadzenie w ciszy (s. 163 i nast.). W dwujęzycznej wersji jest też *haftara* na Nowy Rok (czytanie z 1 Księgi Samuela 1, s. 200)⁵⁸. Podobnie jak w innych żydowskich modlitewnikach⁵⁹, także i w tym mach-

⁵⁴ Hebrajskie terminy określające rodzaj zadęcia nie zostały przetłumaczone (tu: *tekija*, *szwarim*, *terua*, np. s. 313). O trzech rodzajach dźwięków: *tekij(f)a*, *terua* i *sz(e)warim*, zob. M. Bendowska, Z. Borzymińska, hasło *Szofar*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/szofar> [4.01.2019]. Więcej na temat znaczenia dęcia w szofar i wyjaśnienie trzech rodzajów dźwięków: „*tekiah*, długi — podobny do szelestu — szewarim, seria trzech krótkich „*jeków*”; i *teruah*, co najmniej dziewięć ‘ogłuszających’ staccato”. Zob. *Szofar*, <https://chabad.org.pl/szofar/> [4.01.2019].

⁵⁵ Tam też powtórzenie modlitw dla kantora (np. s. 253).

⁵⁶ Syn Przymierza — odnosi się do obrzezanych Izraelitów. Poprzez obrzęd obrzezania (*Brit mila*) chłopiec staje się *ben mila* — synem Przymierza.

⁵⁷ Z wyjątkiem s. 62–63 (po hebrajsku).

⁵⁸ W modlitewniku, z którego korzystałam, brakowało stron. Po s. 200 następuje s. 261. Wcześniej też zabrakło s. 177–191. O *haftarot*, czyli zakończeniach biblijnych w kontekście mesjańskim oraz o występujących po nich błogosławieństwach, zob. R. Żebrowski, hasło *Haftara*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/haftara> [4.01.2019].

⁵⁹ O modlitwie o pokój (i za cara) w wileńskim wydaniu machzoru na Jom Kipur, również w tłumaczeniu Pirożnikowa i Passa (autor podał rok 1909) oraz fotografie stron z modlitwą w *szacharit* Jom Kipur zob. D.G. Roskies, *Prayer for the Tsar. A cut prayer book and an uncut family romance*, „Pakn Treger” 2004, nr 44, s. 23–24.

zorze umieszczono modlitwę za władcę (Mikołaja Aleksandrowicza)⁶⁰ i za ojczyznę (s. 211–214).

Warto też zwrócić uwagę na kategorię czasu — silne zakorzenie w przeszłości (Przymierze), ale i terażniejszości. Świadczy o tym nie tyle powyższa modlitwa za władcę (konkretnego, wymienionego imiennie), ile liturgiczna poetyka. Szczególnie obrazuje to modlitwa *Musaf* i powtórzone w niej kilkakrotne wezwania: „*hajom...!* – dziś...! Dziś nam błogosław, dziś nas wywyższy, dziś usłysz nasze wołanie / wysłuchaj nas! Dziś przyjmij nasza modlitwę w swoim miłosierdziu!” (s. 235). Inny ciekawy przykład to modlitwa *Bo le-Cijon*, czyli prośba nawiązująca do zapowiedzi przyjścia Mesjasza przez proroków (Izajasza, Ezechiela, np. Iz 6,3; Ez 3,12, s. 355). Znajduje się w ona w modlitwie *Mincha* drugiego dnia Nowego Roku. W niej również powraca motyw Przymierza, jest też interesująca w kontekście zderzenia postaw: narodu Boga, ziemi obiecanej i podwładnych cara, mieszkańców ziem pod zaborem (czy dalszych w Imperium Rosyjskim).

Na końcu modlitewnika znajduje się także tekst *Taszlich* (s. 379–380) — rytuału odprawianego nad rzeką (lub inną płynącą wodą) w pierwszy (ewentualnie w drugi) dzień Nowego Roku, po modlitwie *Mincha*⁶¹. Jego korzeni upatruje się w Biblii w słowach proroka Micheasza (Mi 7,19): Bóg „ulituje się znowu nad nami, zetrze nasze nieprawości i wrzuci w głębokości morskie wszystkie nasze grzechy”⁶². Warto podkreślić, że modlitwa o przebaczenie grzechów i symboliczny obrzęd wytrząsania śmieci (symbolizujących grzechy) nad wodą wiążą się przede wszystkim z obrazem Boga Miłosiernego, Boga który jako taki właśnie objawił się patriarchom — jak napisano w modlitwie — Abrahamowi i Jakubowi, czy też Mojżeszowi.

Analiza kulturowa nie tylko modlitwy, ale i zwyczajów typowych dla tego święta, obrzędy sprawowane przez Żydów w Nowy Rok (choć nie tylko, bo wciąż odwołują się do Przymierza lub modlą za władcę), to niewątpliwie zagadnienia, którym warto poświęcić uwagę, zajmując się na przykład egzegezą tekstów czy analizą po-

⁶⁰ *Machzor le-jom rison szel Rosz ha-Szana*, Wilno–Warszawa 1913, s. 211, 213. Mikołaj II Aleksandrowicz Romanow (1868–1918), ostatni cesarz Rosji. Wymieniona została również jego matka Maria Fiodorowna (Maria Fiodorowna Romanowa, z d. Glücksburg, 1847–1928, żona cara Aleksandra III) oraz żona Mikołaja II — Aleksandra Fiodorowna (Wiktoria Alicja Helena Ludwika Beatrycze z Darmstadt w Hesji, czyli Aleksandra Fiodorowna Romanowa [1872–1918] podobnie jak mąż ogłoszona świętą Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego).

⁶¹ Hebr. *Taszlich* – wyrzucisz. Zob. Magdalena Bendowska, hasło *Taszlich*, w: *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/taszlich> [dostęp: 4.01.2019].

⁶² Tłumaczenie ks. Piotra Szeffera z wyd. 4 Biblii Tysiąclecia: *Biblia Tysiąclecia Online*, Poznań 2003: <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=805> [dostęp: 4.01.2019].

równawczą. Warto zatem do tej problematyki wrócić w kolejnych opracowaniach.

Wnioski

„Długi wiek XIX” powinien być również nazwany dynamicznym. Historia, procesy i zmiany w życiu gospodarczo-społecznym wpływały, o czym pisał Polonsky, na życie Żydów Europy Wschodniej. Wyodrębniły się wówczas, oprócz żydowskiej ortodoksji, ugrupowania reformatorskie, a u schyłku wieku syjonizm. Postępowała również laicyzacja życia, zwłaszcza w wieku XX. Holokaust i emigracje ocalałych stanowią jeśli nie kres żydowskiego życia religijnego w Europie Środkowo-Wschodniej, to z pewnością znaczącą cezurę. Porównując je z okresem przed i po Zagładzie, w tej szerokości geograficznej można mówić o religijności, której w takim wymiarze, jak wcześniej, z pewnością nie ma.

Zachowane w zasobach bibliotecznych świadectwa i artefakty, w tym modlitewniki, stanowią potencjalne źródła umożliwiające opis fenomenu żydowskiego życia religijnego. W pewnym stopniu różne gatunki modlitewników (zwłaszcza *tchines*, ale i *sidury* oraz *machzory*) przykuły już uwagę naukowców — językoznawców, literaturoznawców i przedstawicieli studiów żydowskich. Obraz Boga, aniołów, człowieka (Żyda, Żydówek), religii, świata (ziemskiego i pozaziemskiego) — dychotomia ojczyzn: ziemi obiecanej i kraju zamieszkania — to niektóre z potencjalnych tematów badawczych. Dla kulturoznawców, etnologów czy teologów modlitewniki wciąż stanowią niewykorzystane źródło do badań religijności, zwyczajów i praktyk, zwłaszcza związanych ze świętowaniem szabatu oraz innych świąt czy dni pokutnych i ich analizy kulturowej.

Jak zaznaczono w tytule, powyższe omówienie modlitewników — wybranych z zasobów Biblioteki Narodowej w Warszawie ze względu na język(i) i typ — stanowi jedynie rekonesans badawczy. Konieczna jest weryfikacja opisów bibliograficznych, a także wskazanie czy język rosyjski odnosi się do tekstu modlitw, czy tylko do strony tytułowej. Bez odpowiedzi pozostają też pytania, czy publikowano modlitewniki żydowskie tylko w języku rosyjskim, a jeśli tak, to dla kogo. Powyższych modlitewników nie poprzedzono wstępami (np. pióra rabina), a tylko nieliczne egzemplarze posiadają znaki własnościowe. Ponadto, jak wskazano w przypisach, jeden z modlitewników należał do nie-Żyda, o pozostałych właścicielach niewiele wiadomo. Warto więc szukać odpowiedzi

w innych tekstach źródłowych, we wspomnieniach (np. w księgach pamięci), których autorzy odnotowują nie tylko imiona i nazwiska konkretnych osób, ale i podają tytuły (lub jedynie typ) używanych przez nie modlitewników⁶³.

Na koniec należy raz jeszcze podkreślić, że potrzebne są dalsze kwerendy biblioteczne, prowadzenie badań nie tylko w Polsce, ale także w bibliotekach narodowych i uniwersyteckich krajów, których ludność mówiła (przynajmniej w pewnym zakresie) w języku rosyjskim (a więc nie tylko w Rosji, russyfikowanych niegdyś Polsce, Białorusi i Litwie, a później także w Izraelu). Dopiero przeprowadzenie tych badań i opracowanie zebranego materiału umożliwi ich analizę, a także opis kultury religijnej i zjawiska religijności rosyjskojęzycznych Żydów z XIX lub/i pierwszej połowy XX wieku.

⁶³ Por. I. Parush, *Reading Jewish Women. Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*, Brandeis University Press, Hanover—London 2004.